

CIVILIZACIJSKI I MEĐUJEZIČKI KONTAKTI
NA PODRUČJU JUGOISTOČNE HERCEGOVINE
I JUŽNE DALMACIJE

UDK 808.61/.62—087(497.13:497.15)

SENAHID HALILOVIĆ

Izvorni naučni rad

Primljen: 12. novembra 1990.

Prihvaćen: 14. novembra 1990.

Institut za jezik u Sarajevu

Rad je posvećen problematici civilizacijskih, religijskih i jezičkih dodira na terenu jugoistočne Hercegovine i južne Dalmacije, naročito procesima romanizacije i slavizacije. Prate se tragovi raznovrsnih kontakata, uz nastojanje da se osmotre činioци koji su usloveli današnju dijalekatsku razuđenost oblasti.

1. Periferne dijalekatske zone (kamo unutar štokavštine spadaju i jugoistočna Hercegovina i srednja Dalmacija) istodobno su i delikatan i zahvalan objekt jezičkih ispitivanja. Delikatan, jer pred istraživača postavljaju zamršena pitanja međusobnih uticaja jezika u kontaktu, što podrazumijeva uključivanje dijahronijskog aspekta promatranja pojava, tj. pomiranjа u tammu provaliju prošlosti. Zahvalan, jer upravo razgraničavanje pojava na relaciji *supstrat* — *superstrat* — *adstrat*, uz ostalo, baca više svjetla i na pitanja simbioza i etnogenetskih procesa. Dijalekatsku periferiju karakterišu ne samo *arhaizmi* — čuvanje starijih jezičkih crta usljed usporenog hoda razvojnih tendencija određenog sistema, izolovanosti (geografske, političke, religijske, socijalne, etničke, uopšte: komunikacijske) od centra jezičkih inovacija, već i *posljedice interferencije*, uzajamnog djelovanja jednog jezičkog sistema na drugi.

Jezički dodiri najviše traga ostavljaju na leksičkom planu, ali zadiru i dublje unutar sistema — u sintaksu, fonologiju i tvorbu. Ti su tragovi, međutim, jedva dokučivi kada su u pitanju predromanski starosjedoci Balkana (Iliri, Grci, Tračani), jer njihovi jezici nisu direktni supstrat jeziku slavenskih plemena.¹ Nešto od toga sačuvano je i u priobalnoj toponimiji. Dubrovački arhipelag u rimsko doba imao je grčko ime *Elaphitides* (Jelena ostrva); veza sa tim grčkim nazivom sačuvana je u današnjem imenu ostrva *Lopuda*.² Naselje *Neum* dobilo je ime od uzvisine uz morsku obalu (od grč. *neuma*, znak).³ Naziv *Epidaurus* (grč.) sačuvali su dalmatinski Ro-

¹ O tome up. S. Vukomanović, *Jezik, društvo, nacija*, Jugoslovenska revija, Beograd, 1987, 23—26, kao i: I. Grickat, *Studije iz istorije srpskohrvatskog jezika*, Beograd, 1975, 53—54.

² V.: P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, Pomorska biblioteka Jadranske straže, kolo II, svezak 1, Split, 1934, 10; Isti, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima. Toponomastička ispitivanja*, Jadranski institut JAZU, Zagreb, 1950, 198 i 229.

³ P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, 235—236.

mani u obliku *Pitaura* (tako ga je zabilježio i car Konstantin, koji nam je očuvao i jedinu riječ iz romanskog dijalekta u Cavtatu — *lau*, od *labes*, strmina).⁴ U kategoriju predrimskih ilirskih imena idu *Salona* (grčko-rimski grad na mjestu današnjeg Solina, kod Splita)⁵ i *Narona* (grčko-trgovište na ušću Neretve; naziv sačuvan u imenu *Nòrin/Norilj* — potok kod Opuzena. Rijeka *Neretva* — *Narenta* dobila je ime po gradu Naroni).⁶ Predrimski toponim je i *Ragusium*, od čega je u domaćem romanskom govoru nastalo ime *Ragusa* (etimom nije utvrđen; *Ragusium/Rausion* zvalo se ostrvce koje su nastanili odbjegli stanovnici Epidaura, za vrijeme avarsko-slavenskih provala, krajem VI i početkom VII vijeka. To naselje na ostrvu kasnije pripaja sebi slavenska naselja na kopnu: *Dubrovnik* — na mjestu zvanom *Dubrava*, srednjovjekovno *Burgus*, danas *Prijeko*; i *Gradac*, prema *Pilama*).⁷

2. Na donjoj Neretvi, kod Metkovića, od IV v. p. n. e. nalazimo nastanjene trgovce *Grke*. Tu su oni zatekli *Ilire Ardijejce* kao plemstvo, zatim *Nareze* i neka *tračka* zemljoradnička plemena. Istočno od donje Neretve — u Popovu polju i oko Stoca — stanovali su *Daorzi*, koje su od mora dijelili *Plereji*, također ilirsko pleme. Grčki kolonisti bivaju ugroženi sve češćim napadima jakih ilirskih gusara, te se za pomoć obraćaju Rimljanima. Početkom IV v. p. n. e. sa sjevera preko Save — sve do Neretve — provaljuju i *Kelti*, nanoseći poraz Ardijejcima. Plemenski savez Ilira Ardijejaca prostirao se primorjem od Epira do Neretve, a u unutrašnjosti je zahvatao južnu Hercegovinu, Dalmaciju, Crnu Goru i Albaniju. Država sa snažnom mornaricom i tako povoljnim privrednim i geopolitičkim položajem predstavljala je smetnju ostvarivanju osvajačkih planova Rima, te 229. god. p. n. e. Rimljani započinju borbe protiv Ilira. Vremenom su se *Rimljani* naseljavali sve više, tako da su 167. god. p. n. e. zagospodarili Pelješcem i terenom od Neretve do Bojane. Ilirska država srušena je 78. god. p. n. e., te je Dalmacija postala rimskom provincijom (druga provincija na našem terenu bila je *Panonija*).⁸ U rimsko doba pro-

⁴ O. c., 10, 111.

⁵ P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, 1971—1974, knj. III, 304—305; Isti, *Dolazak Slovena na Mediteran*, 10. Up. i: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, knj. XIV, 543.

⁶ P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, 110; Ž. Muljačić, *Dalmatski elementi u mletački pisanim dubrovačkim dokumentima 14. st. Prilog raguzejskoj dijakronoj fonologiji i dalmatsko-mletačkoj konvergenciji*, Rad JAZU, knj. 327, Zagreb, 1962, 339—340.

⁷ P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, 14—15; Isti, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III, 98; K. Jireček, *Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjega veka*, Zbornik Konstantina Jirečeka, II, SANU, Posebna izdanja, knj. CCCLVI, Odeljenje društvenih nauka, n. s., knj. 42, Beograd, 1962, 69; Isti, *Istorija Srba, Prva knjiga (do 1271)*, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd, 1922, 69.

⁸ V.: V. Čorović, *Prošlost Hercegovine*, Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva, knj. XVII, sv. 1—12, Mostar i Hercegovina, Beograd, 1936—1937, 866—867; K. Pač, *Bosna i Hercegovina u rimsko doba*, Knjižara Studničke i dr., Sarajevo, 1912, 9—10; K. Jireček, *Istorija Srba*, I, 12—13, 21.

cvjetali su trgovina, zanatstvo i privreda. Ostaci iz tog perioda jesu rimski sarkofazi u Slanome — u V v. n. e. na mjestu današnjeg Slanog bilo je rimsko naselje *Pardua*; u današnjem selu Ošlje (sjeverozapadno od Slanog) bilo je naselje *Dalluntum*, a u Zatonu (između Slanog i Dubrovnika) *Asamo*. I Brgat (tal. *Bergatto*, *Virgetum*), Rožat (tal. *Rogiatto*) i Ombla — Rijeka dubrovačka (*Ombula*, *Ombla*, *Umbula*, *Umbla*) nose romanska imena. Rimljani su živjeli i na cijelome Pelješcu: ostataka se našlo u Janjini, Sreseru, Vignju, Crnoj Gori. Ston — *Stantatia*, *Stagnum* (dalmato-romanski toponomastički ostatak od lat. *stagnum*, bara, močvara) — imao je 532. god. kršćansku biskupiju. U Trebimlji je nađen nadgrobni kamen Publija Aplija Peza; inače, najstariji rimski spomenik od kamena jeste fragment pronađen u Tasovčićima kod Čapljine. Podigla su ga »braća C. Papio Celzo i M. Papio Kano sinu božanstvenog Cezara, Oktavijanu, prilikom osvojenja Sicilije... 36. pr. Hr.«.⁹ Uticaj rimske kulture traje gotovo punih pet vjekova. Rimska naselja i vojnički tabori postaju centri iz kojih se vrši romanizacija autohtonog stanovništva. *Romanizacija* se sprovodi na više načina: 1. ilirski vojnici služe u garnizonima u kojima mogu govoriti samo latinski; 2. stvaraju se latinske kolonije dovođenjem stanovništva iz raznih krajeva Imperije; 3. odlične i prometne rimske ceste imaju stanice koje nose latinska imena; 4. isluženi vojnici dobijaju posjede, te nastaju sela u kojima se govori latinski; 5. oslobođeni robovi dobijaju latinska imena; 6. važno sredstvo jeste i religija: Rimljani izjednačuju božanstva domaćeg stanovništva sa svojim, te ovi ne zaziru iz religijskih razloga od osvajača; 7. najjače sredstvo latiniziranja jeste sama državna rimska vlast.¹⁰

Dalmacijom, u čijem je sastavu bila i *Travunija* (Trebinska oblast), te cijela današnja Hercegovina, početkom VI v. vladaju Istočni *Goti*, ali ne zadugo, jer ih već 535. god. potiskuje car Justinijan I. Upravo u ovo vrijeme padaju prve provale Slovena preko Dunava. Poslije 548. god. pojačani su napadi slovenskih četa, i to ne samo prema jugu, već i prema jadranskoj obali. Već 597. god. u Dalmaciju prodiru *Sloveni* — sami, i u društvu sa borbenim *Avarima* (ili *Obrima*; uspomena na njih sačuvana je i u imenu sela Obrovo, u Zatonu kod Dubrovnika). O avarsko-slovenskim vezama svjedoče i avarski nazivi *ban* (: *bajan*, bogat) i *župan*. Preko cijeloga Balkanskog poluostrva Sloveni su se proširili do god 615, do kada su zauzeli i veći dio rimske Dalmacije. U prvoj polovini VII v. pojedina slovenska plemena učestvuju i u pomorskim bitkama (u napadu na Carigrad, 626. god., te na Solun. Na moru su u prvo vrijeme bili slabo opremljeni: napadali su u tzv. monoksilima, lađicama iz jednog drveta. Iz stare otadžbine donijeli su, međutim, vještinu plovljenja po rijekama.). Obri i Sloveni porušili su krajem VI i početkom VII v. mnoge gradove u Dal-

⁹ K. Pač, *Bosna i Hercegovina u rimsko doba*, 11. V. i: P. Skok, *Etimološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III, 338; M. Bartoli, *Das Dalmatische, Altromanische Sprachreste von Veglia bis Ragusa und ihre Stellung in der apennino-balkanischen Romania*, II, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung, V, Wien, 1906, 303, 306, 308.

¹⁰ P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, 19—20.

maciji — sa zemljom su sravnjeni: *Salona* (614. god.), *Narona* i *Epidaur*. Ostali su pošteđeni jedino gradovi na ostrvima, od Krka na sjeveru, do Mljeta na jugu. Gradska kultura bila je strana Slavenima, koji su bili pretežno zemljoradnici, i stoga se najradije nastanjivali uz rječne doline. Početkom VII v. razlike između Slavena i njihovih saveznika Avara naročito su vidne: dok slovenska plemena teže konačnom nastanjivanju na osvojenoj teritoriji, Avari i dalje poduzimaju pljačkaške pohode.¹¹

3. Dugo je potrajao proces privikavanja Slavena novom terenu i zatečenom ilirskom i romanskom stanovništvu. U slavensko-romanskoj simbiozi posređuju zajednički stočarski katuni; tako u pastirska ilirsko-romanska plemena (Bobani, Burmazi) ulaze i Slaveni. Miješanju stanovništva i dvojezičnosti doprinose i trgovački odnosi Dubrovnika i njegova zaleđa; ovo osobito tokom mletačke okupacije Dubrovnika (XIII i prva polovina XIV v.), kada je kopnena trgovina imala prevagu nad pomorskom.¹² O vezama Dubrovnika i zaleđa — o naseljima, ljudima i njihovu jeziku — svjedoče brojni pisani tragovi. Navešćemo neka od tih svjedočanstava.

a) U kancelarijskim i notarskim spisima Dubrovačke Republike, iz vremena do 1301. godine¹³ (na latinskom jeziku) nalazimo:

1. Jurek i Ljubisav Predimirić iz Stona 23. avgusta 1280. obavezuju se da će doći pred dubrovački sud (str. 35);

2. 21. oktobra 1281. Marko Menčetić daje Crnoglavu Drametiću iz Uskoplja goveda na ispašu (str. 68);

3. 7. maja 1282. Radovcije, sin Drazila, bivši sluga Dimitrija Menčetića, potvrđuje primitak miraza od svoje žene Stanine, kćerke Deska iz Popova (str. 75);

4. 10. decembra 1284. Nikola Krusić prijavljuje da su mu ljudi kralja Stefana iz Uskoplja (Vscolpio) u Šumetu ukrali dvije krave i šest ovaca (str. 137);

5. 19. decembra 1296. Dobroslav Dragušić prijavljuje da su mu podanici stonskog episkopa u Trnovi ukrali stoku (str. 162).

b) U dubrovačkim aktima i poveljama od 13. do 15. v.¹⁴ imamo:

1. (iz 13. v.) »OT POPOV6SKE OP6KINE KNEZU DUBROV6Č6KOMU...« protestuje se protiv nasilja i traži se *stanak* za suđenje »U ZATONE« (str. 31).

¹¹ K. Jireček, *Istorija Srba*, I, 38, 55, 58—59, 66, 72—73; Isti, *Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjega veka*, 31—34; P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, 75, 81—85; *Istorija naroda Jugoslavije. Prva knjiga (do početka XVI veka)*, Prosveta, Beograd, 1953, 83—84.

¹² Ž. Muljačić, o. c., 340.

¹³ *Istorijski spomenici Dubrovačkog arhiva*, serija treća, sv. 1, kancelariski i notarski spisi, 1278—1301; sabrao ih i objavio dr Gregor Čremošnik; Zbornik za istoriju jezika i književnost srpskog naroda, SKA, Treće odeljenje, Spomenici srednjeg veka, Beograd, 1932, 222.

¹⁴ *Izvori za istoriju Južnih Slovena*, serija prva, Dubrovačka akta i povelje, sabrao i objavio Jovan Radonić, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Treće odeljenje, knj. XII, SKA, Beograd, 1942, 644.

2. Ban Stjepan 15. II 1333. Dubrovčanima ustupa Rat: »... VAS6 RAT6 I (STON6) I PR6VLAKU (Prevlaku) I OTOKE KOI SU OKOLO RATA I SA SVIEM6 ŠTO SE NAHODI UNUTRA RATA I PR6VLAKE I GORE I POLLJA (DUBRAVE) LIES6 TRAVE VODE SELLA...« (str. 49).

3. 19. maja 1334. kralj i car Stefan (Dušan) potvrđuje ustupanje Rata Dubrovčanima, s tim da ovi ne primaju njegove ljude i da srpski pop poje u crkvama u Stonu i na Ratu: »... DA PREBIVA PP6 SR6BSKI I DA POJE U CRKVAH6 KOJE SU U STONU I U RATU...« (str. 54).

4. Župan Beljak i vojvoda Radič Sanković 25. avgusta 1399. ustupa ju Dubrovčanima selo Lisac: »(gospodin kralj i sva Bosna darova gradu Dubrovniku vse primorje) PREKO IMOTICE DO SELA KOE SE IMENUE DL6ŽI... (i plemenito selo moe u primoriju) NA IME LIS6C6 (sa vsemi seli i zasel6ci i s v6s6mi megami i vodami i dr6v6mi pašami)« (str. 132).

5. Kraljica Jelena, udovica Dabišina, 13. maja 1397. ukida carine na Maslini i u Slanome: »... DA NE BUDE CAR6NA NIJEDNA PRE6JED6 STONOM NA MASLINI I NA SLANOM...« (str. 239).

6. 8. avgusta 1413. Dubrovčani se žale knezu Pavlu Radenoviću što je njegov čovjek Radosav Branković plijenio njihovo selo *Oselnik* (? Osojnik), i to — prema pismu R. Brankovića — po zapovijesti samog P. Radenovića: »... Radosav6 Brankovik ČLOVK6 VAŠ6 SA ZACULE DOI-DE... I PLENI SELO NAŠE NA OSELNIK6« (str. 251).

7. Kralj Tvrtko Tvrtković 20. juna 1405. potvrđuje Dubrovčanima sve primorje od Kurila do Stona sa selima Liscem, Imoticom i Trnovicom: »... SELO LISAC6 I ZASEOKE IMOTICA I TRNOVICU« (str. 492).

8. Vukosav Kobilačić, marta 1413, iz Trebinja piše knezu Simku o nekoj krađi u *Zatonu* (str. 536).

9. 20. februara 1415. Dubrovčani odgovaraju knezu Grguru Vukosaliću da njegovi ljudi ne mogu svoje dobitke prevoziti »... IZ6 SLIVNA U RAT6...« (str. 537).

10. 26. aprila 1418. Dubrovčani mole kneza Grgura da carinu u Popovu, koju je kralj Ostoja ukinuo, digne i ne drži više (str. 548).

4. Očigledne su veze između ekonomski siromašnog ali biološki plodnog hercegovačkog prostora sa Dubrovnikom i Dubrovačkim primorjem — upravo je useljavanje Hercegovaca u Dalmaciju osiguralo medjeljivo jedinstvo naroda na ovim prostorima. Već od IX v. u dalmatinske romanske gradove stiže slovensko stanovništvo. Fizički i brojčano jači slavenski element tokom nekoliko stoljeća asimilirao je Romane, čija je kultura bila zavidna. Proces asimilacije u najstarije doba može se pratiti na osnovu ličnih i porodičnih imena. U Dubrovniku je od X do XI v. u raznim poveljama uz 39 romanskih pomenuto 7 slovenskih imena; u XII v. uz 67 romanskih imamo 27 slovenskih; u XIII v. omjer je 236:104; u XIV v. prema 209 romanskih čak 150 slovenskih imena.¹⁵ Najveći broj hercegovačkih imena iz predturskog perioda ima obilježja slovenske antroponimi-

¹⁵ Up.: I. Sindik, *Dubrovnik i okolina*, Srpski etnografski zbornik, knj. XXXVIII, Prvo odeljenje, Naselja, knj. 23, Beograd, 1926, 91; V. i: P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, 96.

je, a ustanovljena je i podudarnost između hercegovačke i antroponimije Dubrovnika iz tog vremena: »Imena i prezimena i trgovaca i zanatlija... grada pod Srđem, u najvećem broju slučajeva, upućuju na Hercegovinu«. ¹⁶ Tako su zadnje nosioce antičke kulture kod nas postepeno asimilirali brojni Slaveni; stapanjem starosjedilačkog elementa i slovenskih doseljenika dobijen je *homo dinaricus*, poseban antropološki tip, naročito cijenjen zbog svoje jake aktivističke energije.

Posljedice asimilacije najviše se ogledaju u *deromanizaciji* — uzmićanju romanskog jezika. Jezik osam romanskih gradova (koliko ih pominje car Porfirogenet) raspao se, prema P. Skoku, na tri romanska dijalekta: a) *južnodalmatski* (govorio se u Dubrovniku i Kotoru), b) *srednjodalmatski* (govorio se u Splitu, Trogiru, Zadru i Rabu), i c) *gornjodalmatski* — govorio se u Krku i Osoru, i »činio prelaz prema staro-romanskom govoru u Istri i retoromanskom (furlanskom) govoru, koji se razvio na teritoriji oglajškoga patrijarhata«. ¹⁷ M. Bartoli razlikuje samo dvije grupe, *sjevernu* (čiji je centar na Krku), i *južnu* (sa Dubrovnikom kao središtem). Starodalmatski jezik najduže se sačuvao na ostrvu Krku — posljednji čovjek koji ga je znao, Antonio Udina, umro je 10. 6. 1898. godine. ¹⁸

Najstariji dubrovački govor (tzv. *raguzejski*) »upravo je onaj romanski (novolatinski) dijalekat što se je za vrijeme rimskoga gospodstva razvio na istočnoj obali Jadranskog mora«. ¹⁹ Iz tog govora sačuvane su četiri riječi (*pen, teta, chesa, fachir*), ²⁰ koje je 1440. zabilježio u Dubrovniku Filip de Diversis, učitelj iz Italije, kao i riječi koje su očuvane u današnjem dubrovačkom govoru. Miješanjem stanovništva stvara se bilingvitet, koji tokom nekoliko stoljeća ima i različite karakteristike. Već u XIII v. niži slojevi govore samo slovenski, dok je dubrovačka vlastela dvojezična. Najkasnije poslije 1296. slovenski elemenat brojčano je prevagnuo nad romanskim, te je asimilacija bila izvršena i prije nastanka romanskog jezika, najkasnije u XIV vijeku. Slavizacija je završena tokom druge polovine XIV v., a od XV v. Dubrovnik dobija čisto slovenski karakter. ²¹ K. Jireček kaže da je slavenski govor u varoši prodro »posredstvom ženskog elementa, ženidbom sa slavenskim ženama iz okoline«. Tako su u XIII v. najuglednije dubrovačke porodice bile u rodbinskim vezama sa kneževima Huma. ²² I I. Sindik naglašava da je žena bila most preko koga je izvršena slavizacija Dubrovnika. ²³ U javnom životu (gradska vijeća, uredi, trgovi-

¹⁶ A. Peco, *Prilog proučavanju hercegovačke antroponimije u predturskom periodu*, Zbornik V onomastičke konferencije, Sarajevo, 1985, 11—18; Isti, *Hercegovačko-dubrovačka onomastička preplitanja*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, knj. XXVII—XXVIII, Novi Sad, 1984/85, 615—620.

¹⁷ R.: P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, 116.

¹⁸ M. Bartoli, *Das Dalmatische*, I, 3—4, 13.

¹⁹ M. Rešetar, *Najstariji dubrovački govor*, Glas SAN, knj. 201, Beograd, 1931, 1.

²⁰ M. Bartoli, *Das Dalmatische*, II, 259—260.

²¹ V.: I. Sindik, o. c., 95; kao i: M. Bartoli, *Das Dalmatische*, I, 217; P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, 124, 205; Ž. Muljačić, o. c., 340.

²² Up.: K. Jireček, *Istorija Srba*, I, 115.

²³ I. Sindik, o. c., 91.

na), i to samo kod vlastele, romanski govor čuvao se dobro do polovine XV v.; u privatnoj sferi još otprije bio je zamijenjen slavenskim. Slavenski govor čuo se i na sjednicama Senata, te je 1472. administrativno odlučeno da se u gradskim vijećima ne smije govoriti »slavenski«, nego ili »starim dubrovačkim«, ili talijanskim jezikom. Međutim, već prvih godina XVI v. romanski nije govorio više niko: u vrijeme od XV do početka XVI v. padaju »agonija« i »smrt« raguzejskog govora. Zadnji pomen da dubrovački poklisar pred duždem govori raguzejski je iz godine 1518.²⁴

Konačnoj propasti najstarijeg dubrovačkog govora, osim slovenskog, kao jezika porodice (a od XV v. i literature), doprinijeli su značajno i noviji romanski idiomi, osobito *mletački* (to je od XIII v. i jezik trgovine i vlasti), potom *toskanski* — talijanski književni jezik (koji postaje jezikom zvanične administracije i kulture uopšte).²⁵

Slavizacijom naselja dolazi i do slavizacije i prevođenja toponima: *Narenta* tako postade *Neretva*, *Brattia* — *Brač*, *Pharia* — *Hvar*, *Muccurum* — *Makarska*, *Juncetum* — *Šumet*, *Virgatum* — *Brgat*. Naselivši se u romansko naselje *Stagnum*, Slaveni su staro ime zadržali kao *Ston*, a romanski kraj *Canale* (od lat. *canabula*, odvodni kanal) nazvali su *Konavli*.²⁶

5. Na današnje stanje u govorima jugoistočne Hercegovine i južne Dalmacije uticao je i civilizacijski susret pravoslavlja, katolicizma i islama. Taj se momenat nacionalne heterogenosti stanovništva zrcalio i na unutrašnje diferenciranje govora ovih oblasti. U južnoj Dalmaciji i većem dijelu jugoistočne Hercegovine danas živi hrvatsko stanovništvo; Srbi žive u mjestima Trebinjske šume i u dijelu Popova polja, a Muslimana ima na području Donjeg i Gornjeg Hrasna. Osvrnucemo se na osnovne podatke iz istorije religijskih kontakata na ovim prostorima.

Početak IX v. vrijeme je nastanka slavenskih državnih organizacija i klasnog društva. Prve državne tvorevine formiraju se u zaleđu obalskih mediteranskih gradova (*Sklavinia* — u zaleđu Soluna, a u zaleđu Epidaura, *Ragusiuma* i *Kotora*, niču *Duklja* — kasnije *Zeta*, i *Travunija*, te *Zahumlje* i *Paganija*). Od IX v. postepeno se širi *hrišćanstvo* — proces pokrštavanja trajao je više od dva vijeka (i vizantijska i zapadna civilizacija vode politiku pridobijanja Slavena za glavnu mediteransku religiju). Do kraja XII v. u Zahumlju i na Pelješcu u crkvama su istočni obred i staroslavenski jezik (kruma nađena u crkvi sv. Mihajla u Stonu svjedoči da je tu bilo sjedište kneza i biskupa — istočni dio Pelješca, od dolaska Slavena pa do 1333. god., dijelio je sudbinu Zahumlja). Oko 1165. god. u Zahumlje dolazi knez Miroslav, brat Nemanjin (njemu u čast ukrasio je Grigorije dijak krajem XII v. jevanđelje — poznato kao *Miroslavljevo jevanđelje*; spomenik je pisan ćirilčkim ustavom i pripada srpskoj redakciji stsl. jezika, ali i sa osobinama koje ga vezuju za prvobitne bosanske spomenike). Zahumljem kratko vrijeme (dviije godine) upravlja i Nemanjin

²⁴ Ž. Muljačić, o. c., 339—341; M. Rešetar, o. c., 2; M. Bartoli, *Das Dalmatische*, I, 209, 217, 221—224.

²⁵ Ž. Muljačić, o. c., 341—343.

²⁶ P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, 12, 113.

sin Rastko (monah Sava), koji radi na jačanju pravoslavlja u Primorju i u tom smislu osniva episkopiju u Stonu. Od XII do XIV v. jača bogumilstvo, a od XIV v. franjevci po Zahumlju i na Ratu preobraćaju narod u katolicizam, i uvode latinski jezik u crkve. Poznato je da su Dubrovčani preduzimali sve da u oblastima koje su ušle u posjed Dubrovačke Republike prošire katolicizam, i da potisnu pravoslavlje (u tu svrhu podignuto je i šest novih franjevačkih manastira u novostečenim oblastima: tri na Pelješcu, zatim po jedan u Slanom, na Ombli i u Konavlima). Ovo je odgovaralo »političkim interesima starih Dubrovčana koji su se bojali da će srpska ili bosanska država lako pripojiti njihovu malu republiku ako nježno stanovništvo u većini bude pravoslavno.«²⁷ Ostatkom iz vremena primanja hrišćanstva smatra se »krsno ime« ili »slava«. To je srpska porodična svetkovina, koja čuva »uspomenu na krštenje predaka«. 1391. god. zaklinju se Dubrovčanima braća župan Bjeljak i vojvoda Radič Sanković krsnim imenima, da će se držati sklopljenog ugovora.²⁸ Krsno ime imaju danas i hrvatske porodice u Boki i Dubrovačkom primorju. Tako sam u Metkoviću od starosjedilaca čuo da oni *služe*, a da pravoslavci *slave*. Krsne slave kod katolika u Metkoviću su: *Sveti Nikola*, *Tri kralja*, *Sveti Lucijan*.

Već potkraj XIV v. turske čete pljačkaju Hum, a 1416. god. u Humsku zemlju Sandalja Hranića upada brojnija turska vojska. Od tada stanovništvo Huma masovno se sklanja u Dalmaciju. U dubrovačkim knjigama krajem XIV v. bilježi se veliki priliv susjednog humskog stanovništva. Zna se da je Dubrovnik pružao utočište hercegovačkoj vlasteli i Popovcima na svojoj teritoriji. Iako su dolaskom Turaka migracije pojačane, naglih promjena u sastavu stanovništva nije bilo: uz sitnija unutarnja preseljavanja (iz svih pravaca Hercegovine i Dalmacije), bilo je i povremenih odseljavanja, ali i pridolaženja ljudstva — naročito u dolinu Neretve — iz susjednih brdskih i planinskih predjela (istočne Hercegovine, Crne Gore, zapadne Hercegovine). Tako je sačuvan kontinuitet u stanovništvu: u Popovu ima rodova starih i pet vjekova. Hercegovina je konačno pala pod Turke 28. 1. 1482. god. (kada je Vlatko Hercegović, sin hercega Stjepana, predao Herceg-Novu). U to vrijeme i na ovom terenu započinje *islamizacija*: za članovima uglednih porodica na islam prelazi i dio puka — vjera vladajuće nacije obezbjeđivala je veću sigurnost i povoljniji život. Nasilnog prevjeravanja ovdje nije bilo — inače se ne bi zadržalo toliko hrišćana / kršćana pod Turcima do XIX vijeka. Upravo je tolerancija prema drugim religijama pogodovala ekspanziji osmanlijskog sistema. Krajem XV v. u Hercegovačkom sandžaku bilo je vrlo malo islamiziranih seljaka — većinu seljaštva činili su pravoslavci; u planinskim selima za-bilježene su mnoge skupine »krstjana« (pristalica bosanske crkve), a u katunima je živjelo brojno vlaško stanovništvo, kome je glavno zanimanje

²⁷ Istorija naroda Jugoslavije, I, 233, 322, 326, 329, 585—586. Up. i: N. Bjelovučić, *Povijest poluotoka Rata (Pelješca) sa dijelom povijesti Zahumlja (Hercegovine) i Dubrovačke Republike*, Split, 1921, 17; M. Vego, *Povijest Humske zemlje (Hercegovine)*, I dio, Samobor, 1937, 81, 103, 157.

²⁸ K. Jireček, *Istorija Srba*, I, 131; F. Miklošić, *Monumenta serbica; spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Apud Guilelmum Braumüller, Beč, 1858, 219—220.

bilo stočarenje.²⁹ Muslimana je nešto više bilo jedino u Popovu polju, ali ni tu njihov broj nikada nije bio veliki: u Popovu je od starine samo jedna džamija, u Kotezima. U Popovu je 1938. bilo 25 muslimanskih porodica: u Kotezima i Trnčini po jedanaest, a po jedna u Orašju, Drijenjanima i Ravnom. Ranije ih je bilo i u drugim selima (masovnija islamizacija izvršena je tokom XVI i XVII v.), ali su izumrli ili iselili (naročito poslije ustanka iz 1875. god.): u Stolac, Mostar, pa i Tursku.³⁰ Danas u Popovu živi samo jedna muslimanska porodica — Bôjčić — na Pèćini.

6. Civilizacijski i religijski dodiri, te burne političke mijene u prošlosti, ostavili su vidnog traga u govorima jugoistočne Hercegovine i južne Dalmacije. Brojni romanizmi na dalmatinskoj i brojni turcizmi na hercegovačkoj strani samo su najuočljiviji, nikako ne i jedini produkt ovdje pomenutih kontakata. Mnoge značajne izoglose podudaraju se sa nekadašnjim i današnjim političkim granicama. Tako se, npr., brojni arhaizmi i kašnjenje u jezičkim inovacijama u govorima Dubrovačkog primorja mogu objasniti komunikacijskom i političkom zatvorenošću Dubrovačke Republike. Za dijalekatsku razudenost od značaja je i činjenica da se radi o perifernoj štokavskoj zoni, isturenoj uticajima nekoliko različitih govornih tipova — ne samo štokavskih (tu su i štakavski — ijekavski istočnohercegovački, jekavski centralnohercegovački, ikavski zapadnohercegovački, i šćakavski — ikavski govori Makarskog primorja), nego i čakavskih — sjeverozapadni dio Pelješca i ostrva Korčula, Hvar, Brač. Unutar jugoistočne Hercegovine i južne Dalmacije jasno se danas izdvajaju četiri govorna tipa: *jugoistočnohercegovački* (pokriva teren jugoistočne Hercegovine; tu se sučeljavaju nekolike crte tipične za govore istočne Hercegovine ili Dubrovnika sa crtama tipičnim za centralnohercegovačke govore), *sli-vanjsko-zažapski* (obuhvata dalmatinski priobalni pojas unutar granica: Metković — ušće Neretve — Klek — Metković; tu su istočnohercegovački inovacioni impulsi uhvatili dubok korijen, ali tu zatičemo i brojne crte govora zapadno od Neretve), *dubrovački* (obuhvata Sjeverno dubrovačko primorje i jugoistočnu polovinu Pelješca; na govore ovoga tipa presudno je, svakako, uticao prestižni govor Dubrovnika, ali je očit uticaj i sa hercegovačke strane), i *pelješki* (obuhvata centralni dio Pelješca — od Janjine do Kune, a predstavlja prelazni tip između govora dubrovačkog tipa na jugoistoku prema čakavštini sjeverozapadnog dijela Pelješca). Nacionalno markirane crte misu brojne: razlike u govoru Hrvata, Srba i Muslimana svode se na čuvanje i zamjene fonema *h* i *f*, te sudbinu selkvence *jr* u leksici orijentalnog porijekla. Pored crta koje obezbjeđuju individualnost svakom od pomenutih govornih tipova, brojne su i osobine zajedničke cijeloj zoni jugoistočne Hercegovine i južne Dalmacije.³¹

²⁹ *Istorija naroda Jugoslavije. Knjiga druga (od početka XVI do kraja XVIII veka)*, Prosveta, Beograd, 1960, 115—116.

³⁰ V.: M. Filipović i Lj. Mićević, *Popovo u Hercegovini*, Naučno društvo BiH, Djela, knj. XV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 11, Sarajevo, 1959, 68, 81.

³¹ Problematiki govora ovih oblasti posvećena je moja doktorska disertacija *»Hercegovački govorni tipovi u međuriječju Neretve i Dubrovačke rijeke«*, Filološki fakultet, Beograd, 1989, XVII + 605. Studija je pripremljena za štampu u Bosansko-hercegovačkom dijalektoističkom zborniku, knj. VII.

KONTAKTE ZWISCHEN ZIVILISATIONEN UND SPRACHEN AUF DEM GEBIET DER SÜDÖSTLICHEN HERZEGOWINA UND DES SÜDLICHEN DALMATIENS

Zusammenfassung

Obwohl die südöstliche Herzegowina und das südliche Dalmatien beide Karstlandschaften sind, wo die Lebensbedingungen ungünstig sind, kann man die Siedlungen in diesen Gebieten bis in die Vorgeschichte zurückverfolgen. Zu geschichtlicher Zeit werden diese Gebiete von illyrischen Stämmen besiedelt, ab IV. Jahrhundert vor Christus von griechischen Händlern. Seit dieser Zeit ziehen keltische Stämme, danach Römer, Ostgoten, Awaren durch die Lande. Seit Ende des VI. Jahrhunderts kommen Slaven hierher, die sich der illyrischen und romanischen Bevölkerung anpassen; es kommt also zu schlawisch-romanischen Symbiosen und sprachlichen Kontakten. Anfang des XV. Jahrhunderts greift das türkische Heer das Hum-Land an, ab 1482 ist die Herzegowina unter der türkischen Herrschaft. Andererseits war die Republik Dubrownik mehr oder weniger selbstständig. Die beiden Gebiete hatten also nicht das gleiche Schicksal. Beide waren dem venezianischen, italienischen, türkischen und germanischen Einfluß ausgesetzt, aber nicht im gleichen Maße. Die Kontakte der Zivilisationen und Veränderungen in der Vergangenheit formten sowohl die hiesige Bevölkerung, deren Unterschiedlichkeit in nationaler und konfessioneller Hinsicht — als auch ihre innere sprachliche Differenziertheit.